

Lenkijos karinės archyvinės komisijos veikla renkant ir tiriant dokumentus apie totalitarinių režimų aukas

Totalitarizmo esmė – masinėmis begalinėmis represijomis palenkti visus šalies gyventojus ir visas visuomeninio gyvenimo apraiškas valstybės vadovybei. Tos represijos buvo vykdomos remiantis įstatymais bei kitais aktais ir specialiai joms sukurtu represiniu aparatu. Jos apėmė visus gyventojų sluoksnius, taip pat aukščiausius partijos, valstybės ir represinio aparato pareigūnus. Sovietų Sąjungoje represijas patyrė visų respublikų, kaimyninių ir kitų šalių piliečiai, kurie atsitiktinai arba dėl karinės agresijos atsidūrė totalitarinio režimo valdomoje teritorijoje.

Kartu su kitomis tautomis masiškai represuojami buvo ir lenkai. Sovietų Rusijai ir fašistinei Vokietijai 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudarius nusikalstamą sutartį, 1939 m. rugsėjo 1 d. iš Vakarų įsiveržus vokiečių kariuomenei, o rugsėjo 17 d. – Raudonajai armijai, Lenkijos kariuomenės dalys buvo sutriuškintos arba turėjo ieškoti prieglobsčio Rumunijoje, Vengrijoje, Lietuvoje, Latvijoje, o paskui Prancūzijoje, Anglijoje ir kitose šalyse. Sovietų Sąjunga užvaldė 50% ikikarinės Lenkijos teritorijos ir 1/3 gyventojų, t.y. apie 12 milijonų. Iki šiol niekas tiksliai nesuskaičiavo, kiek Lenkijos piliečių sušaudyta, nukankinta kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose, nuteista ilgus metus kalėti arba be teismo laikyta nelaisvėje, taip pat išvežta į tolimus Sovietų Sąjungos rajonus kaip tremtiniai ir specialiai apgyvendintieji. Dažnai minimas skaičius – 2,5 mln. žmonių. Tarp jų buvo nepaskelbto karo belaisvių – 180 tūkstančių paimtų į nelaisvę rugsėjo mėn. įvykusuose mūšiuose ir 50 tūkstančių atsargos

karių bei nepašauktų į armiją, t.y. tie, kurie nedalyvavo kare, bet buvo suimti vykstant mūšiams arba jiems pasibaigus – 1939 m. rugsėjo–gruodžio mėn. Bendras represuotųjų skaičius apima ir didelę grupę kovojusių su okupantais žmonių, kurie priklausė įvairioms pagrindinėms organizacijoms, veikusioms sovietinės ir vokiečių okupacijos laikotarpiu (ypač Armijai krajavai). Šios kategorijos Lenkijos piliečių, netekusių laisvės arba žuvusių sovietų valdymo laikotarpiu 1939–1953 m. ir vėliau, buvo ne mažiau kaip 100 tūkstančių. Taigi mūsų preliminariais apskaičiavimais, Sovietų Sąjungoje buvo represuota ne mažiau kaip 330 tūkst. lenkų kariškių ir pagrindinių organizacijų narių, kovojusių su sovietine ir fašistine okupacija. (Reikia pažymėti, kad tai mūsų apskaičiavimai, nes 1939 m. rugsėjo mėn. sovietinėje spaudoje buvo rašoma, kad vien karo belaisvių lenkų buvo 400 tūkst. Tačiau šis skaičius gali būti perdėtas.) Šių žmonių likimas daugiau kaip penkiasdešimt metų buvo kruopščiai slepiamas nuo sovietinės ir pasaulio visuomenės. Svarbiausias tikslas, kuriam buvo įsteigta Lenkijos karinė archyvinė komisija, buvo surinkti visus išlikusius duomenis apie anksčiau minėtų Lenkijos piliečių likimą. Taigi komisijos uždavinys buvo surasti ir nukopijuoti buvusių Sovietų Sąjungos respublikų valstybiniuose archyvuose saugomus visus dokumentus, kurie padėtų pasekti kiekvieno karininko, kareivio ir antisovietinio bei anti-fašistinio pagrindžio nario kelią į lagerius, kalėjimą arba tremtį – visų tų, kurie buvo represuoti Sovietų Sąjungos teritorijoje, taip pat

ieškoti dokumentų, kurie padėtų nustatyti mirusių represuotųjų palaidojimo vietas.

Tokią užduotį iškelti ir ją sėkmingai atlikti buvo įmanoma tik sugriuvus Sovietų Sąjungai. Nors per visą pokario laikotarpį totalitarinis režimas pamažu darėsi švelnesnis ir laipsniškai buvo atsisakoma represijų, tačiau iki pat Sovietų Sąjungos subyrėjimo išliko svarbiausias totalitarizmo požymis – visuotinis slaptumas. Totalitarinės valstybės sistema buvo pagrįsta visišku slaptumu ir ilgus metus gyvavo visiško slaptumo sąlygomis. Pradedant 1917 m. lapkričio 28 d. dekretu dėl pilietinio karo vadų, kaltinamų antirevoliucine veikla, suėmimo, visi įstatymai, poįstatyminiai aktai ir žinybinės direktyvos buvo priimami neskelbiant jų spaudoje. Buvo išspintinti taip pat visi tų įstatymų vykdomojo aparato dokumentai, t.y. bendrųjų ir specialiųjų teismų bei teismo funkcijas atliekančių OGPU komisijų, „trejetų“, „dvejetų“, NKVD–MGB–MVD ypatingųjų pasitarimų dokumentai. Taigi nors per ilgus pokario metus įvyko nemažai teigiamų pokyčių, pasirodė keletas svarbių aktų, kuriais buvo nutrauktos represijos ir kuriais remiantis pradėta reabilituoti represuotus asmenis, atkurti jų socialines, politines ir pilietines teises, tačiau teisės aktai ir kiti dokumentai slaptumo grifu buvo žymimi iki paskutiniųjų Sovietų Sąjungos gyvavimo dienų. Kaip tik dėl šios priežasties dingusių be žinios lenkų giminės ilgus metus veltui stengėsi gauti kokių nors duomenų apie savo artimuosius, taip pat apie jų žūties vietas bei aplinkybes ir kur jie palaidoti. Asmenys, kuriems pavyko išlikti gyviems ir grįžti į tėvynę, dažniausiai negalėjo gauti dokumentų, patvirtinančių, kad jie buvo kalėjime ar lageryje.

Rusijoje padėtis iš esmės pasikeitė 1992 m. birželio 23 d. Tą dieną galima laikyti demokratijos pergalės prieš totalitarizmą diena, kaip pagaliau buvo įveikti 1917 metų spalio perversmo padariniai. Tą dieną Rusijos Federacijos prezidentas Borisas Jelcinas pasirašė įsaką panaikinti slaptumo grifus ant dokumentų, kuriais remiantis buvo vykdytos masinės

represijos ir pažeidinėjamos žmogaus teisės.

Po šešių dienų, 1992 m. birželio 29 d. Lenkijos nacionalinės gynybos ministras Janušas Onyškevičius pasirašė nutarimą sudaryti Karinę archyvinę komisiją anksčiau minėtai užduočiai atlikti. Rusijos prezidento įsakas garantavo sėkmingą Komisijos darbą, bet formalios prielaidos buvo sudarytos truputį anksčiau. Tai – šie dokumentai, reglamentuojantys Lenkijos ir Rusijos santykius čia nagrinėjamais klausimais:

- deklaracija dėl bendradarbiavimo kultūros, mokslo ir švietimo srityje, pasirašyta 1990 m.;

- bendradarbiavimo sutartis tarp Archyvų reikalų komiteto prie Rusijos Federacijos vyriausybės ir Lenkijos Respublikos valstybinių archyvų Generalinės direkcijos, pasirašyta 1992 m. balandžio 27 d.

Ši sutartis buvo tiesiogiai susijusi su Lenkijos prezidento Lecho Valensos vizitu į Maskvą 1992 m. balandžio mėn. Vizito metu Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas pareiškė esąs pasirengęs išspręsti visus Lenkijos ir Sovietų Sąjungos dvišalių santykių klausimus ir konkrečiai – leisti susipažinti su visais dokumentais Katynės klausimu, saugomais Rusijos Federacijos archyvuose.

Pirmieji Komisijos pokalbiai Maskvoje įvyko liepos 30 d.–rugpjūčio 2 d., o dirbti archyvuose Komisija pradėjo po pusantro mėnesio. 1992 m. rugsėjo viduryje iš Lenkijos buvo atgabenti kopijavimo ir dauginimo aparatai, popierius bei rašomosios medžiagos, taip pat patikslinti dokumentų atrankos būdai, pasirengta kopijavimo darbams ir techniškai patikrinti aparatai. Komisija daugiausia dirbo Rusijos Federacijos istorijos dokumentų kolekcijų saugojimo centre, kuriame pirmiausia buvo tiriami ir kopijuojami dokumentai, susiję su lenkų karo belaisvių ir internuotųjų buvimu Sovietų Sąjungoje 1939–1949 m., būtent: asmens bylos, filtracijų bylos, lagerių dokumentai (lagerių administracija, susirašinėjimas tarp lagerių, atvykusių ir išvykusių belaisvių ir internuotųjų sąrašai, laidojimas, apsauga), repat-

rijuotųjų sąrašai, karo belaisvių ir internuotųjų kartoteka ir kiti. Iki 1994 m. pavasario Komisija dirbo dar septyniuose Rusijos archyvuose, iš jų Rusijos Federacijos valstybiniame archyve ir Sovietų armijos centriniam valstybiniame archyve. Ilgainiui didėjo Komisijos darbo vietų skaičius ir plėtėsi tyrimų tematika. 1995 m. Komisija pradeda dirbti už Rusijos Federacijos ribų: Baltarusijoje (1995 m.), Lietuvoje ir Ukrainoje (1996 m.), Latvijoje ir Estijoje (1997 m.).

Taip pat tariamasi dėl darbo ir dokumentų atgabenimo iš Anglijos (1996 m.) ir Izraelio (1997 m.). Duomenys apie Komisijos darbo vietas ir laiką pateikti 1 lentelėje. Iš jos matome, kad Karinės archyvinės komisijos nariai dirbo aštuoniose šalyse, penkiolikoje miestų. Intensyviausiai buvo dirbama penkių šalių 15 miestų 24 archyvuose. Kitur buvo atliekami kitokie darbai, pavyzdžiui, rengiamasi archyvų dokumentų tyrimams.

1 lentelė. Karinės archyvinės komisijos darbo vietos

Šalis	Miestas	Archyvų skaičius ir laikas (metai)				
		1992/94	1995	1996	1997	1992/97
Rusija	Maskva	5	3	4	3	7
	Podolskas	1	–	–	–	
	Tverė	1	–	–	–	
	Irkutskas	–	–	3	–	
Baltarusija	Minskas	–	1	3	–	7
	Gardinas	–	–	1	3	
	Molodečnas	–	–	1	–	
	Brestas	–	–	1	1	
	Baranovičiai	–	–	–	1	
Ukraina	Kijevas	–	–	2	–	4
	Lvovas	–	–	–	2	
Lietuva	Vilnius	–	–	4	3	4
Latvija	Ryga	–	–	–	2	2
Estija	Talinas	–	–	–	1*	
Anglija	Londonas	–	–	3**	–	
Izraelis	Jeruzalė	–	–	–	1***	
Iš viso:		7	4	19	15	24

* – pradedama dirbti 1997 m. spalio 7 d.

** – tartasi dėl darbo 1997 m. ir atgabenimo į Lenkiją apie 300 tūkst. Lenkijos ginkluotųjų pajėgų Vakaruose asmens dokumentacijos

*** – atvežta šiek tiek dokumentų, kuriuos karo metais paliko gen. Anderso armija.

Darbą organizavo Lenkijos kariuomenės Generalinis štabas. Buvo pasitelkti istorikai iš karo akademijų, mokslo institutų ir įvairių organizacinių Gynybos ministerijos grandžių, pirmiausia – Karo istorijos instituto. Užsienio archyvuose dirbo 2–3 žmonių grupės. Jos keitėsi kas 3–6 savaitės. Kiekvienas istorikas užsienyje dirbo 1–2 kartus per metus. Iš viso per penkerius metus Karinės archyvinės komisijos darbe dalyvavo daugiau kaip 50 žmonių.

Kaip minėta, svarbiausias tikslas – ieškoti, o paskui tyrinėti, atrinkti, kopijuoti ir siųsti į Centrinį karo archyvą dokumentus apie lenkų kariškius, kurie ne savo valia atsidūrė Sovietų Sąjungos teritorijoje Antrojo pasaulinio karo metais ir šiek tiek vėliau. Nuo

pirmųjų darbo dienų tematika plečiasi ir apima lenkų karinius junginius, suformuotus SSRS teritorijoje po 1941 m., sovietinių saugumo organų ir Raudonosios armijos dalių veiksmus ginkluotojo užpuolimo ir okupacijos metu, o paskui – išvadavus rytinės Lenkijos sritis iš vokiečių okupacijos. Norint surasti reikiamus dokumentus ir išsiaiškinti rūpimus klausimus, teko ištirti daug to meto teisinių ir administracinių aktų, žinybų, įvairių partinės-politinės valdžios grandžių, taip pat aukščiausiųjų kariuomenės vadovybės organų potvarkių, ataskaitas ir kitus dokumentus. Be to, tyrėjams, dirbusiems kai kuriuose Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos archyvuose, netikėtai atsirado galimybė susipažinti su unikaliais dokumentais, nauja šviesa

nušviečiančiais Lenkijos ir Rusijos santykius per praėjusius du šimtmečius, konkrečiai – 19 amžiaus tautinius sukilimus ir caro represijas prieš Lenkijos gyventojus po jų nuslopinimo. Išaiškėjo daug paralelių – tik ne toks žiaurumas ir visai kitokie mastai. Taip pat buvo rasta daug Lenkijos dokumentų, išvežtų į Sovietų Sąjungą karo metais ir jam pasibaigus, taip pat kitų šalių dokumentų, kaip antai Vokietijos ir Prancūzijos, tiesiogiai susijusių su tiriamais lenkų klausimais. Taigi Komisija, vykdydama svarbiausią užduotį, ieškojo, tyrė ir kopijavo su tokia tematika susijusius dokumentus:

- lenkų trėmimai į Rusijos gilumą nuo 17 amžiaus pabaigos iki 20 amžiaus vidurio;
- lenkų visuomeninių, politinių ir karinių organizacijų veikla Rusijos teritorijoje 1912–1918 m.;
- Lenkijos santykiai su kaimynais tarpukario laikotarpiu, ypač Antrojo pasaulinio karo išvakarėse;
- SSRS agresija prieš Lenkiją 1939 m. rugsėjo 17 d., ypač kovos veiksmai ir jų baigtis;
- lenkų karininkų ir kareivių ėmimas į nelaisvę tame nepaskelbtame kare, taip pat tarptautinės teisės požiūriu nusikalstamas ka-

ro belaisvių perdavimas vidaus tarnybos organams (NKVD);

- lenkų gyventojų politinė padėtis Sovietų Sąjungoje 1939–1953 m. („rinkimai“, „pasportizacija“ ir pan. pseudodemokratiniai veiksmai);
- masiniai Lenkijos gyventojų trėmimai 1939 m. rugsėjo 17 d.–1941 m. birželio 22 d.;
- politinis ir karinis priešinimasis agresijai ir okupacijai;
- sovietinio prievartos aparato funkcijos 1939–1953 m., skyrium imant, Raudonosios armijos reguliariosios kariuomenės ir su ja kartu veikiančių NKVD dalių represijos;
- lenkų karinių junginių formavimas ir veiksmai Sovietų Sąjungos teritorijoje, tarp jų gen. Anderso armijos ir Lenkijos kariuomenės 1-osios armijos;
- lenkų šaukimas į Raudonąją armiją;
- lenkų gyventojų pokarinės repatriacijos ir trėmimai.

Nuo 1992 m. antrosios pusės iki 1997 m. vasaros (5 metai) Centriname karo archyve surinkta kolekcija sudarė apie 3 tūkst. archyvinų dokumentų, nukopijuota apie 1 mln. lapų. Orientaciniai duomenys apie jų kaupimo dinamiką, šaltinius ir tematiką pateikti 2 lentelėje.

2 lentelė. Orientaciniai Karinės archyvinės komisijos darbo rezultatai

Iš viso gauta kopijų lapų		Kiekis ~1 milijonas
Kada gauta	1992 m.	10 %
	1993 m.	15 %
	1994 m.	5 %
	1995 m.	10 %
	1996 m.	15 %
	1997 m.	10 %
	Iš kur	
Tematika	Rusija	80 %
	Lietuva	15 %
	Baltarusija	4 %
	Kitos šalys	1 %
	Kariškių represijos	85 %
	Kitų asmenų represijos	10 %
	Kita	5 %

Reikia pažymėti, kad Komisija daugiausia darbo atliko per pirmuosius savo veiklos metus – nuo 1992 m. balandžio iki 1993 m. birželio. Svarbiausias dokumentų šaltinis yra Rusija (o joje – buvęs NKVD archyvas). Kaip minėta, svarbiausia tematika – karo belais-

vių ir kitų represuotų asmenų likimas (95%). Šioje kolekcijoje yra (arba bus dar šiemet) iš esmės visa medžiaga, susijusi su reguliariosios kariuomenės tam tikros kategorijos kariškiais ir įvairių partizanų būrių nariais, kurie neteko laisvės Sovietų Sąjungoje

1939–1953 m. ir kuriems tam tikru atžvilgiu „pasisekė“, būtent: iš lagerių, tremties ir kalėjimų jie buvo išsiųsti į formuojamus lenkų junginius Sovietų Sąjungos teritorijoje, pašaukti į Raudonąją armiją arba paleisti ir repatriuoti. Visais šiais atvejais (kaip sakėme) jų įskaitos bylos buvo siunčiamos į Maskvą, į NKVD specialųjį archyvą. Tas archyvas buvo kelis kartus reorganizuotas, į jį taip pat buvo priimta medžiaga, atvežta iš įvairių Europos šalių per Antrąjį pasaulinį karą ir jam pasibaigus – „Trofėjų fondas“. 1992 m. rugsėjo pradžioje pakeistas archyvo pavadinimas ir jis tapo Istorijos dokumentų kolekcijų saugojimo centru. Visiškai įslaptintas dokumentų sandėlys tapo įprastu archyvu, kuriam būdingi visi pasaulio standartus atitinkantys požymiai. Pirmiausia jis tapo visiškai prieinamas tyrėjams, iš kurių pirmieji ir buvo Lenkijos karinės archyvinės komisijos nariai. Iš šio archyvo gauta medžiaga apimtys ir turinio atžvilgiu yra svarbiausia dokumentų kolekcijoje, kurią Komisija sukaupė Lenkijos centriniame karo archyve. Apskaitos ir lagerių dokumentacijoje sukaupta didžiulė informacija apie pasibaisėtinus nusikaltimus, kuriuos totalitarinis režimas įvykdė prieš Lenkijos gyventojus. Tačiau aukų skaičius toli gražu ne galutinis. Kaip minėta, buvusiam specialiajame archyve saugomos asmens bylos tik tų asmenų, kurie išliko gyvi. Bet yra ir kita mūsų piliečių kategorija – tai tie, kurie buvo nukankinti arba mirė kalėjimuose, koncentracijos stovyklose, tremtyje arba specialiojoje tremtyje, taip pat kurie buvo paleisti be teisės išvykti iš tam tikro Sovietų Sąjungos rajono ir negrįžo į Lenkiją; jie dar ilgai gyveno tolimuose rajonuose ir ten mirė. Asmens dokumentai visada buvo siunčiami į kandin belaisvių (kalinių, tremtinių) ir likdavo ten, kur būdavo jie. Dalis asmens bylų, apskaitos, informacijos ir kitų dokumentų galėjo būti sunaikinta, bet dauguma iki šiol tebėra Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, Lietuvos ir kitų šalių – buvusių Sovietų Sąjungos respublikų – MVD ir saugumo tarnybos vietiniuose archyvuose. Tos kategorijos mūsų

piliečių likimas visiškai išaiškintas tik Lietuvoje ir netrukus bus išaiškintas Latvijoje. Iš kitų valstybių MVD archyvų Komisija duomenų iki šiol negavo. Šiais metais parengtos formalios prielaidos Komisijos darbui Rusijos MVD archyvuose. Komisija gavo teigiamą ministro Kulikovo atsakymą ir netrukus bus pasirašytas atitinkamas susitarimas. Tikimės dar šiemet gauti daug informacijos.

Pabaigai keletas žodžių apie tai, kaip panaudojama Lenkijos karinės archyvinės komisijos surinkta kolekcija.

Pirmiausia išduodamos pažymos buvusiems belaisviams, kalinams, tremtiniam ir jų giminėms, patvirtinančios jų likimą, taip pat padedančios gauti socialines lengvatas, susijusias su represijomis ir tarnavimu kariuomenėje. Daugelis jų šios galimybės laukė daugiau kaip 50 metų, o daugelis ir nesulaukė. Beje, reikia pasakyti, kad medžiaga nėra visiškai apdorota ir kartais sunku pasinaudoti joje sukaupia informacija. Paaiškėjo, kad Komisijai pradėjus darbą, Rusijos archyvus užplūdo didžiulis srautas asmeniškų paklausimų iš Lenkijos, tarp jų ir dėl asmenų, žinios apie kuriuos yra Lenkijoje.

Komisijos išaiškintais ir nukopijuotais dokumentais taip pat naudojasi įvairios valstybinės, mokslinės ir visuomeninės organizacijos.

Dar Maskvoje, Lenkijos ambasadoje sukaupus ir parengtus gabenti į Lenkiją dokumentus 1992 m. rudenį ir 1993 m. pavasarį kruopščiai peržiūrėjo ir ištyrė Rusijos prokuroras Rodzevičius – Katynės nusikaltimą tiriančios Lenkijos ir Rusijos grupės narys. Komisija papildomai nukopijavo kelis šimtus nurodytų dokumentų ir perdavė Rusijos atstovams, paskui jie buvo perduoti ir Lenkijos atstovams.

1993 m. Komisija papildomai nukopijavo 180 tūkst. dokumentų, susijusių su Katynės tragedija, ir po vieną egzempliorių perdavė Lenkijos ir Rusijos atstovams – bendros redakcinės kolegijos, sudarytos šiems dokumentams paskelbti, nariams. (Pirmasis tomas buvo išleistas 1995 m.)

1993 ir 1994 m. Komisija nukopijavo apie 5 tūkst. Osvencimo koncentracijos stovyklos dokumentų (jie buvo išvežti iš Lenkijos ją išvadavus) ir perdavė Osvencimo muziejui.

1993 m. Komisija perdavė kelis tūkstančius dokumentų kopijų Katynės muziejui Varšuvoje.

1995 m. Komisija nukopijavo kelis tūkstančius Lenkijos ikikarinės policijos dokumentų ir perdavė kopijas Lenkijos MVD. Tuo pat metu Komisija sudarė išsamius sąrašus karininkų ir kareivių, žuvusių ir palaidotų, taip pat dingusių be žinios po 1-osios lenkų pėstininkų divizijos kautynių prie Lenino, ir

perdavė lenkų memorialinei organizacijai – Kovos ir kančių atminties saugojimo tarybai. Truputį anksčiau šiai tarybai buvo perduota per 10 tūkstančių lapų dokumentų, kuriuose užfiksuota išsami informacija apie kapines prie lagerių, nufotografuoti kapai, sudaryti palaidotų asmenų sąrašai ir nurodytas palaidojimo laikas.

Kolekcija tapo mokslinio tiriamojo ir pedagoginio darbo pagrindu. Joje sukaupti dokumentai jau panaudoti daugelyje publikacijų ir istorijos mokslo darbų. Jais taip pat naudojasi Lenkijos aukštųjų mokyklų dėstytojai ir istorijos mokslo įstaigų darbuotojai.

Jan Pięta

THE ACTIVITIES OF WAR ARCHIVES COMMITTEE IN COLLECTING DOCUMENTS ABOUT THE VICTIMS OF TOTALITARIAN REGIMES

S u m m a r y

The War Archives Committee of Poland pursues to collect every possible data on every repressed in the Soviet Union polish officer and soldier as well as the participants of anti-Soviet and anti-Fascist underground. The committee also is engaged in tracing way of repressed to soviet camps and prisons and looking for documents, which could help to localise

places of their burial. In 1992–1997 the War Archives Committee has collected 1 million pages of documents, many of them in the archives of Russia and Lithuania. These documents became the object of scientific research and are used for educational purpose. The documents have also been used in many publications and in scientific works of history.